

НАВЧАННЯ РЕЛІГІЇ В НІМЕЦЬКИХ КОНФЕСІЙНИХ ШКОЛАХ У ЧАСИ НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ДИКТАТУРИ

Андрій Завальнюк

Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янука (м. Рівне)

Анотація:

Науковий доробок презентує особливості викладання релігії у школах Німеччини доби націонал-соціалізму, зокрема вимоги нової влади щодо викладання релігії у християнських конфесійних школах Німеччини. У статті представлено трансформацію змісту навчання і виховання: викривлення змісту Біблії й пристосування біблійних істин до догм націонал-соціалістичного вчення, упровадження расистського вчення, використання народних звичаїв і традицій на уроках релігії, видалення з навчальних планів уривків зі Старого Заповіту, заборону на викладання релігії у школах. Висвітлено досвід викладання релігії в конфесійних школах, євангельських і католицьких, позашкільну церковну роботу з молоддю, навчально-методичну літературу, яку друкували церкви на допомогу шкільним учителям релігії.

Ключові слова:

націонал-соціалізм; навчання релігії; конфесійні школи; зміст навчання релігії; євангельська церква; католицька церква; урок релігії; біблійні істини; християнське вчення.

Аннотация:

Завальнюк Андрей. Преподавание религии в немецких конфессиональных школах в период национал-социалистической диктатуры. Научное исследование раскрывает особенности преподавания религии в школах Германии периода национал-социализма, требования новой власти к преподаванию религии в школах, в том числе и конфессиональных. В статье представлена трансформация содержания религиозного обучения и воспитания: неправдивое представление о содержании Библии и приспособление библейских истин к догмам национал-социалистического учения, внедрение расистского учения, использование народных обычаев и традиций на уроках религии, извлечение из учебных планов отрывков из Старого Завета, запрет на преподавание религии в школах. Высветлен опыт преподавания религии в конфессиональных школах, евангельских и католических, и внешкольной церковной работы с молодёжью, рассмотрена учебно-методическая литература, которую печатали церкви в помощь школьным учителям религии.

Ключевые слова:

национал-социализм; обучение религии; конфессиональные школы; содержание обучения религии; евангельская церковь; католическая церковь; урок религии; библейские истины; христианское учение.

Resume:

Zavalniuk Andrii. Religious instruction at German confessional schools in the period of National Socialism dictatorship. The scientific research reveals specific features of teaching Religion at schools of Germany in the period of National Socialism, the demands of new authorities to teaching Religion at schools, including the confessional ones. The article represents transformation of the content of religious teaching and upbringing: untruthful representation of the Bible content and adjustment of the Biblical truths to the dogmas of National Socialism, introduction of the racist teaching, use of folk traditions and customs at Religion lessons, extraction of the Old Testament excerpts out of the curriculum, prohibition of teaching Religion at schools. The author highlighted the experience of teaching Religion at confessional schools, Evangelical and Catholic schools, and extracurricular church work with the youth. There is also examined learning and methodical literature that was published at church to help school teachers of Religion.

Key words:

National Socialism; Religious instruction; confessional schools; Religious educational content; Evangelical Church; Catholic Church; Religious lesson; the Bible truths; Christian teaching.

Постановка проблеми. У час глобальних перетворень і прагнення до демократизації суспільства надзвичайно важливим є вміння відстоювати власні переконання й цінності. Викладання релігії в школах було і є невіддільною частиною навчально-виховного процесу європейських країн, а дотримання християнських цінностей у суспільстві – запорука добробуту й процвітання нації. Саме тому актуальним вважаємо вивчення досвіду Німеччини щодо викладання релігії в школах і духовно-морального виховання, зокрема викладання релігії в конфесійних християнських школах в умовах переслідувань і утисків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З-поміж важливих для нашого дослідження наукових праць виділяємо історичні наукові доробки таких німецьких науковців, як: В. Адольф (W. Adolph), В. Бауер (W. Bauer), Р. Ейлерс (R. Eilers), В. Дамберг (W. Damberg), А. Аїхелін (A. Aichelin). Серед останніх публікацій, у яких висвітлено різні аспекти

навчання релігії в євангельських і католицьких школах, суттєвими для нашого дослідження є праці таких науковців, як М. Шрайнер (M. Schreiner), С. Хермле (S. Hermle), Ф. Крафт (F. Kraft), М. Пірнер (M. Pirner), К. Рашцок (K. Raschzok), Н. Червінські (N. Czerwinski).

Формулювання цілей статті. Завданням нашої роботи є дослідження особливостей навчання релігії в німецьких конфесійних школах у часи націонал-соціалістичної диктатури.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дружелюбна політика, яку провадив націонал-соціалістичний режим щодо релігійних громад у перший період панування гітлеризму (1933-1934 рр.), позначилася також і на ліберальному ставленні до занять з релігії в конфесійних школах.

Відповідно до «Закону про християнське заняття з релігії» (Gesetz über den Religionsunterricht), розробленого міністром внутрішніх справ Вільгельмом Фріком (Wilhelm Frick), який на зорі націонал-соціалістичної ери опікувався питаннями організації релігійного

навчання й виховання в школах, вивчення релігії в школах країни для всіх учнів було визнано обов'язковим [8, с. 8].

Цікавим вважаємо той факт, що міністром освіти періоду націонал-соціалізму Рустом було видано нові навчальні плани для викладання всіх шкільних предметів, окрім навчання релігії. Навколо розробки нових навчальних планів з релігії відбувалися постійні дискусії серед керівництва націонал-соціалістів. Так, зокрема Голова партійної канцелярії НСДАП Мартін Борман (Martin Bormann) акцентував на розробці загальних планів для навчання релігії в школах і перешкоджав розробці окремих планів для парафіян двох основних конфесій. Він називав вивчення «Десяти заповідей» єдиною директивою для моральної поведінки й життя в суспільстві й пропонував розробити подібно до принципів, викладених у катехізисі, етичні основи й норми націонал-соціалізму, які з часом могли б стати невіддільною частиною навчання релігії у школах [15, с. 244]. Доки ж нових планів для занять з релігії розроблено не було, пропонувалося залишити навчання релігії таким, як це було до цього часу, при чому зміст занять з релігії повинні були визначати церковні директиви щодо вивчення релігії, розроблені в попередні роки.

Привертає увагу той факт, що впродовж усього періоду панування гітлерівського режиму учительські конференції, на яких могло б бути порушено питання розробки навчальних планів з релігії, не проводилися, а, відповідно, й не було загальнодержавних навчальних планів для викладання релігії в школах. Інспектори з питань освіти обмежувалися лише виданням певних вказівок щодо проведення цих занять і так регламентували вивчення релігії в школах. Перед учителями релігії в конфесійних школах у перший період панування націонал-соціалізму в Німеччині стояли такі завдання:

- викладання основ християнського вчення;
- систематичне роз'яснення першої частини катехізису (Десять заповідей);
- розучування духовних гімнів.

Зрозуміло, що зменшення годин на вивчення релігії унеможливило дотримання вчителями старих навчальних планів.

Упродовж років дискутували про укладання й видання нової шкільної Біблії, оскільки вважалося, що Старий Заповіт містить певні історії, що були непридатними для використання їх на заняттях у школах. Отже, у цей період з'являється чимало книг, полемічних творів і статей, автори яких бурхливо протестували проти використання Старого Заповіту на уроках релігії в школах.

Зокрема зазначалося, що Старий Заповіт може бути цікавим для вчителів релігії і теологів, але є непридатним для школярів. Учителям натомість пропонували зосередитися на вивченні Нового Заповіту й історії життя Христа. Так, на уроках релігії в школах учителі повинні були змальовувати Ісуса Христа як героя й лідера нації, який засуджує лицемірство й манірну праведність, діяльність якого була спрямована проти лицемірів-фарисеїв. Націонал-соціалістичні педагоги акцентували також на важкості слідування за Христом і на тому, що Бог – добрий батько – може засудити до пекла [3, с. 1073]. Яскравою ілюстрацією цього може слугувати думка педагога-націонал-соціаліста Вісмана (Wißmann), який зокрема твердив, що «як вождь – приводить нас Ісус до Бога; як Борець – б'ється Він проти Божих ворогів; як герой – бореться він за панування Бога в серцях людей і в усьому світі. І так, як боровся Він, ... так ніхто не зможе провадити нас до нашої головної мети» [14, с. 204–208].

З означеного вище очевидним є пристосування біблійних істин до націонал-соціалістичного світогляду й використання Біблії для маніпулювання людською свідомістю. У вченні націонал-соціалістів не тільки Ісуса представляли «фюрером», а й з легкістю подібні паралелі переносилися й на всю церковну ієрархію. Цікавою є думка католицького дослідника, який у перші роки панування націонал-соціалізму з захопленням писав: «Христос – наш релігійний вождь. Його заступник – Папа, помічниками якого є єпископи та священники, за ними слідує батьки й учителі» [12, с. 247]. Натхнений духом націонал-соціалізму той самий автор передбачав, що в найближчому майбутньому всі вчителі повинні бути керівниками організації «Гітлерюгенд» («Hitlerjugend») та SS.

Протестантська й католицька церкви прагнули поживлення занять з релігії й пропонували здійснювати навчання за розробленими ними новими навчальними планами, які відповідали Символу віри їхньої церкви й не містили ані народного, ані націонал-соціалістичного змісту [1, с. 113–115]. Проте слід зазначити, що в основному, незважаючи на дискусію щодо змін у змісті викладання релігії, основний зміст навчання в період 1933–1934 рр. лишався без змін. Заняття з релігії в школах передбачали, як і раніше, вивчення Біблійної історії, катехізису, Біблійних приповістей, гімнів та історії Церкви. По-новому порушувалося питання про доцільність вивчення катехізису. Оскільки вивчення катехізису традиційно пов'язували

з конфесійним заняттям, йому приділяли в часи нової епохи менше уваги, ніж раніше, при чому це стосувалося як приватних, так і державних конфесійних шкіл.

Підкреслимо, що впродовж другої фази панування гітлерівського режиму – реакційної – на заняттях з релігії замість біблійних істин часто навчали націонал-соціалістичних догм, зокрема расового вчення й теорії спадковості, які фактично суперечили принципам християнського віровчення. Націонал-соціалістичні педагоги прагнули поєднати християнське вчення з націонал-соціалістичним і намагалися використовувати біблійні історії як основу діяльності гітлерівської пропагандистської машини. Так, націонал-соціалісти намагалися пристосувати вивчення катехізису до статуту своєї партії. Катехізіс, який вони пропонували для вивчення, був коротким описом віровчення й відповідав 25 пунктам націонал-соціалістичної програми партії [5, с. 589].

Частина приватних конфесійних шкіл намагалася зберегти суто біблійні заняття з релігії, хоча частка таких шкіл була зовсім незначною. Проведене дослідження дало змогу дійти висновку про те, що переважна більшість конфесійних шкіл, передусім державних, вели політику пристосовування до вимог нового режиму. Варто зазначити, що католики були більш наполегливими у відстоюванні прав на християнську освіту, а тому, як наслідок, діти-католики не брали участі в заняттях з націонал-соціалістичного світогляду. Невдоволення служителів церкви якістю занять з релігії стало передумовою проведення духовних занять служителями церкви за межами школи, чому держава не перешкоджала. Протестантська церква також взяла на себе місію поживлення занять з релігії й пропонувала здійснювати навчання за розробленими нею новими навчальними планами [1, с. 113–115]. Подібно до католицької церкви євангельська церква також навчала релігійних істин поза стінами школи. Регулярною була практика проведення занять з конфірмації. Зацікавленість церкви в духовному вихованні молоді доводить той факт, що підготовка до конфірмації була збільшена з одного року до двох.

Загалом варто зазначити, що заняття з релігії в конфесійних школах мало сильне національно-народне забарвлення. Відповідно до націонал-соціалістичної расистської виховної доктрини заняття з релігії повинно було позбутися будь-якого «єврейського» відтінку, наслідком чого було скорочення, а то й повне вилучення Старого Заповіту з навчальних планів занять з релігії. А відповідно до постанови Б. Руста

(B. Rust) від 1938 р. «заняття з релігії не повинні були містити жодної інформації, що суперечила б основним принципам націонал-соціалізму» [4, с. 74].

У багатьох регіонах Німеччини в цей період замість звичайного конфесійного заняття з релігії в конфесійних школах вводили вивчення так званої народної релігії, при цьому в багатьох регіонах це відбувалося навіть не через директиви зверху, а за ініціативою самих місцевих учителів, які вбачали в націонал-соціалізмі світську релігію. На таких заняттях учням пропонувалося вивчати творчість таких національних героїв, як М. Лютер (M. Luther), Й.-С. Бах (J.-S. Bach), Хінденбург (Hindenburg), С. Хедін (S. Hedin), а також сказання нормандських богів, оповідання балтійських мучеників, німецькі героїчні балади, релігійне країнознавство. Народнонаціональне забарвлення повинні були мати також і суто релігійні заходи, зокрема ранкові шкільні молитви й Богослужіння. Однак уже 21 квітня 1941 р., за постановою Б. Руста (B. Rust), будь-які релігійні заходи в школах мали бути скасовані як такі, що «належать до минулого», а їх повинні були замінити націонал-соціалістичне привітання й клятва на вірність фюреру, що, на думку міністра, були більш сучасними й більше відповідали духу сучасної школи [2, с. 152–153]. На сьогодні важко твердити про територіальний розподіл суто релігійних занять і занять народнонаціоналістичного характеру, однак на підставі опрацьованих документів і повідомлень Євангельської церкви щодо надходження скарг про все більше вкорінення народнонаціоналістичних елементів у навчання релігії можна дійти висновку про те, що найбільш поширеними заняття з релігії, що містили народнонаціоналістичні елементи, були в історично протестантських регіонах на півночі країни [6, с. 242–243].

Серед доктрин, орієнтованих на впровадження елементів народної релігії в процесі вивчення релігії, слід виділити дві концепції: німецькі вірування (deutschgläubig) і німецьке християнство (deutschchristlich). Обидві концепції базувалися на вивченні германської міфології, однак різнилися в поглядах на християнство.

Представники руху за навчання німецьких вірувань (Deutsche Glaubensunterweisung) дотримувалися думки про те, що німецький народ – це ідея й досконале творіння Боже, а тому своє завдання вбачали в тому, щоб допомогти молоді пізнати цю первинну волю й через пробудження народно-етичних цінностей сприяти вихованню релігійнонаціоналістичного духу, який зробив би

з молодих людей проповідників національних ідей і віри. Ідейним натхненником і керівником цього руху був Якоб-Вільгельм Хауер (Jakob Wilhelm Hauer), який прагнув внести до навчального плану шкіл розроблений ним предмет «Навчання німецької віри» (Deutsche Glaubensunterweisung). Однак наміри цього діяча не були схвалені в міністерстві виховання й ніколи не були втілені в життя.

Наукові доробки католицьких релігійних педагогів цього часу також свідчать про захоплення народними елементами у викладанні релігії. Теоретиком і лідером руху був Антон Штонер (Anton Stonner), який у союзі двох систем – націонал-соціалізму й християнства – вбачав спільне коріння народності. Догматика католицької церкви була для нього недоторканою, однак можливість синтезу він бачив у використанні церквою народних звичаїв і обрядів, доводячи так, що є можливість примирення католицизму й фашизму. Особу Христа А. Штонер (A. Stonner) також не подає «сентиментально-слабким», натомість вказує на сильні риси характеру. Водночас теоретик католицької церкви не бачить нічого спільного між християнством і теорією расизму, також не заперечує й проти вивчення Старого Заповіту. Отже, можна дійти висновку про те, що А. Штонер (A. Stonner) не виступав за усунення з навчальних планів матеріалу, що вивчався, а пропонував увести під час вивчення релігії певні народні традиції та обряди. Подібної думки дотримувалися й інші католицькі теоретики освіти, зокрема Франц Вайгль (Franz Weigl) і Георг Гьотц (Georg Götz) [13, с. 134]. Але незважаючи на загальну підтримку введення народних елементів під час вивчення релігії, усе-таки, порівняно з Євангельською церквою, католики в цьому питанні були набагато поміркованішими.

Зі зменшенням годин на вивчення релігії й скасуванням надалі занять з релігії в школах Німеччини спостерігається активізація діяльності церков щодо проведення альтернативних занять з релігії й духовно-морального виховання молоді [7, с. 433]. Конфесійні школи, які за будь-яку ціну відстоювали право на духовне виховання молоді, переносили заняття з релігії на територію місцевих релігійних громад; насамперед таку практику мали приватні конфесійні школи як католицькі, так і євангельські. Водночас спостерігалася активізація діяльності церков у традиційних формах, що для Євангельських церков означало подовження підготовки до конфірмації з року до двох, а в деяких місцевостях – до трьох років [10, с. 189].

1937 р. католицька церква у Вестфалії пропонувала додати церковний урок з релігії до уроку релігії, що проводився в школах. Від зими 1938 р. таке заняття проводилося на постійній основі в приміщеннях церкви або в селянських хатах, які населення віддавало для цих цілей. Територіально участь учнів у таких заняттях коливалася від 20% до 100%. Відвідували такі заняття учні народних шкіл з третього до восьмого року навчання. У ґюртемберзі, у тих місцевостях, де заняття з релігії було скасовано, церкви взяли на себе відповідальність за релігійне навчання й виховання молоді. 1940 р. для забезпечення таких занять кваліфікованими вчительськими кадрами в Людвігсбурзі (Ludwigsburge) Євангельською церквою Німеччини було організовано семінарію для катехетів (Katechetisches Seminar), у якій до 1944 р. освіту здобули понад 200 студентів. Заняття, що пропонували церкви, передбачали суто духовно-релігійне навчання молоді, відповідно до змісту Біблії й Символу віри конфесії, і не мали нічого спільного з націонал-соціалістичною пропагандою.

Важливе значення в релігійному вихованні молоді відігравала організована церквами робота з молоддю, оскільки будь-які об'єднання молоді, окрім «Гітлерюгенд» (Hitlerjugend), були заборонені. Відповідно до договору від 19 грудня 1933 р. між Б. фон Шірахом (B. von Schirach), відповідальним за роботу з молоддю Рейху, і єпископом Л. Мюлером (L. Müller) євангельські молодіжні спілки ставали частиною «Гітлерюгенд» (Hitlerjugend). Заборона поширювалася й на діяльність католицьких спілок по роботі з молоддю, а від 1935 р. були заборонені такі форми належності до молодіжних католицьких рухів, як носіння традиційного одягу, здійснення подорожей, наметові табори, марширування.

Для забезпечення потреб учителів релігії у відповідній літературі в тогочасній Німеччині друкували кілька часописів: 1. «Німецьке євангельське виховання» («Deutsche evangelische Erziehung») – з 1934 р. журнал став спадкоємцем «Часопису для євангельського заняття з релігії» («Zeitschrift für den evangelischen Religionsunterricht») і мав синтезувати євангельську істину й націонал-соціалістичну ідеологію [9, с. 85]. З 1938 р. журнал отримав назву «Євангельське заняття з релігії» («Der evangelische Religionsunterricht»). 2. «Дім і школа» («Haus und Schule») – з 1939 р. «Навчання й віра» («Unterweisung und Glaube») – був часописом Євангельської церкви; редактором журналу був Ганс Локі (Hans Lokie). 3. «Школа і Євангеліє» («Schule und Evangelium») був часописом

Внутрішньої місії (Innere Mission), який друкувався спеціально для потреб шкіл. Керувала видавництвом Магдалена фон Тілінг (Magdalene von Tiling) [11, с. 143–144].

Висновки. Дух націонал-соціалізму пронизував усі сфери шкільного життя, суперечив християнському вченню й негативно впливав на навчання релігії в школах Німеччини й конфесійних школах зокрема. У викладанні релігії в школах у період націонал-соціалізму ми визначили такі

особливості: скорочення годин на вивчення релігії й остаточне вилучення занять з релігії в переважній більшості конфесійних шкіл, вивчення народних традицій і обрядів на уроках релігії, використання занять з релігії для впровадження націонал-соціалістичної пропаганди, зміни в навчальних планах з викладання релігії, перенесення духовно-релігійного виховання зі шкіл до релігійних громад.

Список використаних джерел

1. Adolph W. Im Schatten des Galgens. Zum Gedächtnis der Blutzeugen in der nationalsozialistischen Kirchenverfolgung / W. Adolph. – Berlin, 1953. – 432 S.
2. Aichelin A. Paul Schneider. Ein radikales Glaubenszeugnis gegen die Gewaltherrschaft des Nationalsozialismus / A. Aichelin. – Gütersloh : Gütersloher Verlagshaus, 1994. – 361 S.
3. Eberhard A. Der Geist der Tapferkeit im deutsch-christlichen Unterricht der Volksschule / A. Eberhard // Pädagogische Warte. – XL. – 1933. – S. 1071–1076.
4. Erlaß des Reichsministeriums für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung vom 22 Januar 1938 // Amtsblatt Deutsche Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung, 1938. – S. 65–77.
5. Hermelink H. Kirche im Kampf. Dokumente des Widerstands und des Aufbaus in der Evangelischen Kirche Deutschlands von 1933–1945 / H. Hermelink. – Tübingen und Stuttgart, 1950. – 594 S.
6. Hermle S. Bekennende Kirche und Religionsunterricht / S. Hermle // Monatshefte für Evangelische Kirchengeschichte des Rheinlandes. – 2004. – № 53. – S. 242–243.
7. Hermle S. Herausgefordert: Dokumente zur Geschichte der Evangelischen Kirche in der Zeit des Nationalsozialismus / S. Hermle, J. Thierfelder. – Stuttgart : Calwer Verlag, 2008. – 845 S.
8. Kraft F. Religionsdidaktik zwischen Kreuz und Hakenkreuz. Versuche zur Bestimmung von Aufgaben, Zielen und Inhalten des evangelischen Religionsunterrichts, dargestellt an den Richtlinienentwürfen zwischen 1933 und 1939 / F. Kraft. – Berlin / New York, 1996. – 398 S.
9. Ringshausen G. Religionspädagogik und der Geist der Zeit. Von der «Deutschen Evangelischen Erziehung» zum «Evangelischen Religionsunterricht» / G. Ringshausen // Religionspädagogik im Kontext kirchlicher Zeitgeschichte. – Göttingen, 1993. – S. 81–99.
10. Schirmer H. Volksschullehrer im Dritten Reich zwischen Kreuz und Hakenkreuz. Der Untergang des Religionsunterrichts an den Volksschulen in Oldenburg während des Nationalsozialismus / H. Schirmer. – Oldenburg, 1995. – 424 S.
11. Schneider-Ludorff G. Magdalene von Tilling. Ordnungstheologie und Geschlechterbeziehungen. Ein Beitrag zum gesellschaftsverständnis des Protestantismus in der Weimarer Republik / G. Schneider-Ludorff. – Göttingen, 2001. – 264 S.
12. Schüssler H. Der katholische Religionsunterricht nach der Wende / H. Schüssler // Deutsche Erziehung. – XL. – 1935. – S. 247–257.
13. Weigl F. Heimat und Volkstum in religionspädagogischer Auswertung / F. Weigl, G. Götz. – Paderborn, 1934. – 302 S.
14. Wissmann J. Jesus der Führer und Gottesstreiter. Winke für eine neue Sicht und Auswahl der Jesusgeschichten im evangelischen Religionsunterricht der Volksschule /

References

1. Adolph, W. (1953). *Im Schatten des Galgens. Zum Gedächtnis der Blutzeugen in der nationalsozialistischen Kirchenverfolgung*. Berlin. [in German]
2. Aichelin, A. (1994). *Paul Schneider. Ein radikales Glaubenszeugnis gegen die Gewaltherrschaft des Nationalsozialismus*. Gütersloh : Gütersloher Verlagshaus. [in German]
3. Eberhard, A. (1933). Der Geist der Tapferkeit im deutsch-christlichen Unterricht der Volksschule. *Pädagogische Warte*. XL. 1071–1076. [in German]
4. Erlaß des Reichsministeriums für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung vom 22 Januar 1938 (1938). *Amtsblatt Deutsche Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung*, 65–77. [in German]
5. Hermelink, H. (1950). *Kirche im Kampf. Dokumente des Widerstands und des Aufbaus in der Evangelischen Kirche Deutschlands von 1933–1945*. Tübingen und Stuttgart. [in German]
6. Hermle, S. (2004). Bekennende Kirche und Religionsunterricht. *Monatshefte für Evangelische Kirchengeschichte des Rheinlandes*, 53, 242–243. [in German]
7. Hermle, S. (2008). *Herausgefordert: Dokumente zur Geschichte der Evangelischen Kirche in der Zeit des Nationalsozialismus*. Stuttgart : Calwer Verlag. [in German]
8. Kraft, F. (1996). *Religionsdidaktik zwischen Kreuz und Hakenkreuz. Versuche zur Bestimmung von Aufgaben, Zielen und Inhalten des evangelischen Religionsunterrichts, dargestellt an den Richtlinienentwürfen zwischen 1933 und 1939*. Berlin / New York. [in German]
9. Ringshausen, G. (1993). *Religionspädagogik und der Geist der Zeit. Von der «Deutschen Evangelischen Erziehung» zum «Evangelischen Religionsunterricht»*. In: *Religionspädagogik im Kontext kirchlicher Zeitgeschichte*. Göttingen, 81–99. [in German]
10. Schirmer, H. (1995). *Volksschullehrer im Dritten Reich zwischen Kreuz und Hakenkreuz. Der Untergang des Religionsunterrichts an den Volksschulen in Oldenburg während des Nationalsozialismus*. Oldenburg. [in German]
11. Schneider-Ludorff, G. (2001). *Magdalene von Tilling. Ordnungstheologie und Geschlechterbeziehungen. Ein Beitrag zum gesellschaftsverständnis des Protestantismus in der Weimarer Republik*. Göttingen. [in German]
12. Schüssler, H. (1935). Der katholische Religionsunterricht nach der Wende. *Deutsche Erziehung*. XL. 247–257. [in German]
13. Weigl, F. (1934). *Heimat und Volkstum in religionspädagogischer Auswertung*. Paderborn. [in German]
14. Wissmann, J. (1935). Jesus der Führer und Gottesstreiter. Winke für eine neue Sicht und Auswahl der Jesusgeschichten im evangelischen

- J. Wissmann // Pädagogische Warte. – XLII. – 1935. – S. 204–208.
15. Zentralblatt für die gesamte Unterrichtsverwaltung in Preußen [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.digizeitschriften.de
- Religionsunterricht der Volksschule / J. Wissmann. Pädagogische Warte. XLII. 204–208. [in German]
15. Zentralblatt für die gesamte Unterrichtsverwaltung in Preußen. Retrieved from : www.digizeitschriften.de [in German]

Рецензент: Сегеда Н.А. – д.пед.н., професор

Відомості про автора:

Завальнюк Андрій Ростиславович
zavalnyk@list.ru

Міжнародний економіко-гуманітарний університет
імені академіка Степана Дем'янчука
вул. Степана Дем'янчука, 4, м. Рівне, Рівненська область,
33000, Україна

doi: <http://dx.doi.org/10.7905/nvmdpu.v0i17.1627>

*Матеріал надійшов до редакції 29. 11. 2016 р.
Прийнято до друку 13. 12. 2016 р.*

Information about the authors:

Zavalniuk Andrii Rostyslavovych
zavalnyk@list.ru

International Economics and Humanities University
named after academician Stepan Demianchuk
4 Stepana Demianchuka St., Rivne, Rivne region,
33000, Ukraine

doi: <http://dx.doi.org/10.7905/nvmdpu.v0i17.1627>

*Received at the editorial office 29. 11. 2016.
Accepted for publishing 13. 12. 2016.*